

ALMA SOKOLIJA

POJAM IDENTEME U SEMIOLOGIJI, LINGVISTICI I SOCIOLINGVISTICI

Sažetak

U ovom radu uvodimo jedan novi koncept, koncept identeme u oblasti semiologije, lingvistike i sociolingvistike. Pojam identeme posudili smo od francuskog psihijatra i psihoanalitičara Michela Neyrauta (2008) i ovdje mu dajemo novo, drugačije značenje. Neyraut koristi ovaj termin u psihoanalitičkom smislu. Mi proširujemo to značenje i primjenjujemo ga u disciplinama kao što su semiologija, lingvistika i sociolingvistika. Polazimo od kategorije identiteta u opštem smislu kako bismo, zatim, napravili razliku između semioloških, lingvističkih i sociolingvističkih identema. Pod semiološkim identemama (širi smisao identeme) podrazumijevamo najmanje značenjske jedinice kojima se definiše pripadnost nekoj društvenoj grupi i/ili razlike u odnosu na neku drugu društvenu grupu. Lingvističke ili međujezičke identeme upućuju na lingvistički identitet, a sociolingvističke ili unutarjezičke identeme upućuju na sociolinvistički identitet i razlike koje one podrazumijevaju. Govoreći i o pojmu lingvističke teritorijalnosti, posebno se zadržavamo na jednoj vrsti identema, demarkativnim identemama, na kojima insistiramo. One se naročito javljaju u multikulturalnim sredinama te zbog toga crpimo dosta primjera iz jezika/ili jezika koji se govore u Bosni i Hercegovini i u susjednim zemljama koje koriste isti ili srodan idiom.

Ključne riječi: *identitet, identeme, semiologija, lingvistika, sociolingvistika*

UVOD

Pojam *identeme* prvi put se javlja u radovima francuskog psihijatra i psihoanalitičara Michela Neyrauta (2008), koji mu pripisuje psihoanalitičko značenje najmanje značenjske jedinice identifikacije. Posuđujući

ovaj pojam, mi ga proširujemo na druge nauke i definišemo kao najmanju značenjsku jedinicu koja se može izolovati u semiologiji (opšta nauka o znakovima), lingvistici i sociolingvistici, a koja se referiše na neku vrstu identiteta. Kao što ćemo primijetiti kasnije, može se raditi o procesu autoafirmacije i autodiferencijacije te procesu demarkiranja u odnosu na druge, u zavisnosti od njihovog/njihovih identiteta.

Korpus za ovaj rad prikupljen je iz rječnika i gramatika jezika koji se navode, kao i iz lingvističkih radova, štampe, sa interneta, a metodologija je komparativna (u slučaju srodnih južnoslavenskih jezika) i kontrastivna, prilikom poređenja sa francuskim jezikom.

Za početak ćemo se kratko posvetiti pojmu identiteta kako bismo lakše analizirali ove fenomene.

O NEKIM ODREDNICAMA IDENTITETA

Sa stanovišta psihologije i antropologije identitet se može shvatiti na dva načina: kao pripadnost nekoj istoj grupi – *istost* (*sameness*) ili kao različitost od neke druge grupe, odnosno *drugost* (*otherness*). U prvom slučaju radi se o procesu asimilacije nekoj grupi, a u drugom slučaju radi se o procesu disimilacije ili diferencijacije od neke grupe. Ti se procesi upravo vrše putem identema, bilo da su one semiotičke, lingvističke ili sociolingvističke ili da su slučajne ili namjerne. Međutim, identitet je složen pojam koji ne zavisi samo od nas i naše vizije, nego on, također, zavisi i od našeg odnosa sa drugima. Mi zamišljamo vlastiti identitet videći se kroz prizmu drugih koji su različiti od nas (Charaudeau, 2009). On je stoga, prvenstveno, društvena kategorija, ali i psihološki i antropološki fenomen.

Sa sociološke tačke stanovišta, identitet je fenomen koji je društveno konstruisan. To je individualno ili kolektivno predstavljanje društvenih kategorija kao što su: spol, generacija, klasa, etnicitet, kasta itd. Budući da je identitet uglavnom “neuhvatljiv”, nije ga moguće empirijski dokazati. On je vidljiv kroz upotrebu markera, kao što su jezik, odijevanje, ponašanje itd., ali ti markeri mogu biti i nevidljivi i nesvjjesni. Postoje različite vrste

identiteta: nacionalni, religijski, etnički, politički, jezički, spolni, profesionalni itd. Svako posjeduje istovremeno više identiteta. Također moguće je susresti i promjene identiteta. Moguće je imati više državljanstava, govoriti više jezika, mijenjati politička uvjerenja, društvene klase itd. Danas je čak moguće promijeniti i spolni identitet, iako je to još tabu tema i budi različite reakcije kod ljudi.

U članku koji je posvećen pojmovima kulture i identiteta Gèneviève Vinssoneau (2002) ističe da identitet ujedinjuje naše predstave o tome što jesmo, što bismo trebali biti i šta bismo voljeli biti u trajanju, prostoru i različitim okolnostima društvenog života. Prema ovoj autorici, funkcije identiteta su istovremeno ontološke, jer se tiču suštine bića, ali one mogu, također, biti i instrumentalne, u onoj mjeri u kojoj omogućavaju akterima sredstva adaptacije.

Gauthier (2011) smatra da je u potrazi za identitetom jezik jedan od fundamentalnih elemenata i stoga on govori o lingvističkom identitetu. Arezki (2008) primjećuje da jedna osoba ili jedna grupa konstruiše svoj identitet i čini da se on razlikuje od drugih upravo putem jezika i zato su lingvističke identeme veoma važne.

DEFINICIJA I PRIMJERI IDENTEMA

Identeme se mogu definisati kao najmanji znakovi koji se odnose na identitetsku pripadnost nekoj grupi, bilo da se radi o lingvističkoj pripadnosti ili, u širem smislu, semiološkoj pripadnosti. Sociolingvističke identeme su jedinice identifikacije ili lingvističkog demarkiranja unutar jednog istog lingvističkog sistema, tj. jezika. Identeme se mogu i detaljnije klasifikovati prema domenima u kojim se javljaju (lingvističke, kulturološke, nacionalne, arhitektonske, kulinarske, onomastičke, toponimijske itd.)

Lingvističke identeme su, naravno, arbitrarni znaci. Identeme koje su simboli i kultureme su sekundarno ili dodatno motivisane identeme i nisu arbitrarne ili nisu potpuno arbitrarne. One nose dodatne informacije, dodatnu motivisanost i konotacije.¹ Bijela golubica je konvencionalni simbol

¹ Ovo se, naravno, da detaljnije objasniti. Zbog obima ovog rada, namjeravamo o tome pisati u jednom od narednih radova.

mira i istovremeno identema mira. Zastave su simboli država i istovremeno njihove identeme. Za razliku od kulturema, koje su najmanje jedinice kulturnih razlika i referišu se na kulturu te im se u leksici pripisuje neprevodivost (cf. Plojović 2017), identeme se referišu na identitet i širi su pojam po našoj klasifikaciji. Kulturema i identema, također, mogu da se preklapaju. Primjer za to je ‘francuska bageta’. Ona je kulturema, budući da je kao leksička jedinica teško prevodiva na druge jezike, odnosno prevodi-va je kalkom *bageta*, ali je kao pojam kulinarska identema Francuske. Isto to važi i za *šljivovicu*, jer ona je naša identema, kao što je ‘bageta’ francuska. Identeme, dakle, objedinjuju i ove dvije kategorije (simbole i kultureme) kada se odnose na identitet, ali obuhvataju i lingvističke i sociolingvističke identeme za koje ćemo dati primjere u nastavku rada.

Tako su identeme koje “odaju” Francuze francusko *r* – /ʀ/ (lingvistička, preciznije, fonološka² identema); kao i sljedeće semiološke identeme: *bageta* (kulturema i identema), *vina*, *šampanjac*, *sirevi*³ (kulinarske identeme), *Ajfelov toranj* (arhitektonska identema), francuska zastava i himna (nacionalne identeme) itd. *Javorov list* je nacionalna identema Kanade. Primjeri sa zastavama i himnama se, naravno, odnose na sve zemlje svijeta.

Identeme se generalno daju klasifikovati na sljedeći način: semiološke (obuhvataju sve znakovne sisteme osim jezika) i lingvističke. Lingvističke identeme se opet dalje mogu klasifikovati na čisto lingvističke (fonetske, prozodijske, morfološke, sintaksičke, leksičke itd.) i sociolingvističke (ukoliko prihvatimo činjenicu da je sociolingvistika poddisciplina šire oblasti, tj. poddisciplina lingvistike⁴) i one ukazuju na identitetske razlike u okviru jednog jezika na osnovu sociolingvističkih varijabli. William Labov (1972a) je tako svojevremeno radio na varijantama njujorškog izgovora postvokalnog *r* koje bi se mogle definisati kao sociolingvističke

² Fonološka stoga što se njom veliki broj jezika dovode u opoziciju sa tipičnim francuskim *r* (uvularnim frikativom). Međutim, unutar Francuske postoje različite varijante ove foneme na nacionalnom nivou, kao što ćemo poslije objasniti. One su sociolingvističke i regionalne identeme.

³ Francuski sir *Camembert* je recimo kulturema, ali i identema i simbol Francuske.

⁴ Naravno, ovdje dolazimo u kontradikciju sa Labovljevom definicijom sociolingvistike i držimo se desosirovske lingvistike.

identeme fonetskog tipa tog grada u odnosu na ostatak Sjedinjenih Američkih Država.

Boje mogu nositi različite identematske informacije koje često zavise od kultura, zemalja, religija i političkih sistema. Bijela boja je na zapadu simbol nevinosti (boja vjenčаницe), ali u Kini i Japanu to je boja žalosti i smrti. U Indiji je bijela boja – boja nesreće. Crveno cvijeće je u velikom broju kultura simbol ljubavi i/ili strasti. Boja mladenkine haljine u Kini je crvena, i to je u ovoj zemlji tradicionalno boja kojoj se pripisuju sreća, radost i dobrostanje. Crvena boja je, također, simbol i identema čitavog političkog komunističkog sistema. U vrijeme kada se u Kini uvodila saobraćajna signalizacija, postavljalo se pitanje da li crvenoj boji na semaforu i u signalizaciji dati značenje zabrane i opasnosti, odnosno da li stvoriti još jednu identemu za tu boju koja je u kontradikciji sa postojećim kulturnim i političkim značenjima i koja bi imala negativne konotacije. Dakle, boje mogu biti polisemične identeme, čak i u okviru jedne te iste kulture.

Također, postoje i internacionalne identeme koje opet ne moraju biti i univerzalne. Prilikom predaje neprijatelju podiže se bijela zastava. Mahanje rukom je identema pozdrava. Kineme, jedinice jezika pokreta, također se razlikuju od kulture do kulture. Potvrđivanje i odricanje mogu da se izražavaju na obrnute načine jezikom pokreta glave. Odricanje se, za razliku od većine zemalja, gdje se ono izražava lateralnim pokretom glave, u Bugarskoj izražava vertikalnim klimanjem glave (Jakobson, 1972). Bross (2020) daje mnogo detaljniju podjelu načinâ na koji se klimanjem glave dâ izraziti negacija, svrstavajući ih u tri sistema. Sistem A podrazumijeva lateralno mahanje glavom i ono je zastupljeno u većini zemalja. Sistem B obuhvata vertikalno klimanje glavom i on se javlja u Bugarskoj. Sistem C kojim se negacija, ali i odbijanje, izražava zabacivanjem glave unazad, javlja se u Grčkoj, Turskoj i južnoj Italiji.

Nadalje, imena i prezimena osoba često nose identematske informacije. Putem ovih identema možemo vrlo često deducirati zemlju ili kulturu iz koje dolazi sagovornik ukoliko se radi o internacionalnim kontaktima. U multikulturalnim sredinama one mogu dati i dodatne informacije. U Bosni

i Hercegovini imena, češće od prezimena, govore o kulturnoj, religijskoj i generacijskoj pripadnosti. Kao i svuda, postoje imena koja su predmet mode određenih generacija. Postoje i tradicije imena koja su religijski motivisana, ali, također, i imena djece iz mješovitih brakova. Ova zadnja teže da budu manje markirana od prethodnih, ali su, također, prepoznatljiva upravo po toj svojoj karakteristici. Stanovnici Bosne i Hercegovine, koji imaju malo iskustva u antropomastičkoj semiologiji (nauci o vlastitim imenima), mogu lako naslutiti nečiji vjerski/nacionalni identitet na osnovu njegovog imena. Ime, također, može nagovijestiti generaciju te osobe, kao i eventualno neka kulturna uvjerenja njene porodice, jer su imena nadjevena najčešće od strane najbližih i češće odražavaju njihove ukuse i uvjerenje, za razliku od prezimena koje nasljeđujemo od ranijih generacija. Prezimena mogu biti “identematski polisemična” jer se neka od njih kombinuju sa različitim religijama (*Karić, Bajić*). Dat ćemo par primjera za imena osoba. Imena *Tito* i *Jugoslav* bili su primjeri antropomastičkih identema političke orijentacije. Imena *Muhammed, Fatima, Mojsije, Noah* itd. imaju religijske konotacije. Imena djece iz mješovitih brakova često su kratka, internacionalna, pojednostavljena ili “polisemična” u odnosu na gore navedena imena. Među njima su česta imena kao *Una, Hana, Ena, Ema, Almin, Adin* itd. Naravno, i ovi primjeri su prikupljeni sa interneta, iz štampe, časopisa, ali su i autentični primjeri iz okruženja autorice članka.

LINGVISTIČKE I SOCIOLINGVISTIČKE IDENTEME I NJIHOVE PODVRSTE

U ovom radu koristimo sintagmu “u regionu” da označimo zemlje koje graniče sa Bosnom i Hercegovinom⁵ i u kojima se koriste jezici sa velikim stepenom sličnosti (ako prihvatimo tvrdnju da se radi o različitim jezicima), ali i sa značajnim identematskim i regionalnim razlikama koje proističu i iz multikulturalnosti, kao i arealne razuđenosti (Friedman, 2006). Stoga je identitetska, tj. identematska potreba, da se govori o četiri jezika (bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski), koja se sa jedne strane često podudara sa

⁵ Hrvatska, Srbija i Crna Gora

državnim granicama zemalja, a sa druge sa nacionalnim osjećanjima identiteta. U Bosni i Hercegovini, u odsustvu jedinstvene jezičke politike od 1992. godine, preovladava simbolička, odnosno identematska funkcija kod identifikovanja i upotrebe jezika, iako ni “bosanski hrvatski” ni “bosanski srpski” nisu isto što i hrvatski u Hrvatskoj ili srpski u Srbiji (cf. Halilović, 2014).

U zavisnosti od toga da li ćemo govoriti o jednom ili četiri jezika u regionu, i o jednom ili tri jezika u Bosni i Hercegovini, identeme će se zvati sociolingvističke (unutar jednog jezičkog sistema) ili lingvističke (između različitih jezika). Prozodija i suprasegmentalne crte nose informacije identematskog karaktera, kako na internacionalnom planu, tako i na planu jedne zemlje, tim više što lingvističke i sociolingvističke identeme služe za autoafirmaciju i/ili autodiferencijaciju u odnosu na neku drugu lingvističku zajednicu, koja se često poistovjećuje sa nacionalnom i regionalnom zajednicom. Konstrukcija sociolingvističkog identiteta se i ostvaruje u interakciji sociolingvističkih identema.

Leksičke identeme su možda najvidljivije. Radi se o pojmovima koji se u različitim oblicima javljaju u srodnim jezicima (cf. engleski u Americi i u Engleskoj; francuski u Kanadi i Francuskoj itd.). Na našim područjima ova kva variranja su prije rata (1992–1995) nazivana dubletima i uočavana na polovima kontinuumu između srpskog i hrvatskog, između istoka i zapada, jer se obično smatralo da zajednički jezik objedinjuje samo dvije dominantne varijante. Leksičko polariziranje srpskog i hrvatskog jezika postoji još uvijek i obuhvata hiljade riječi (*pasulj/grah, obavijest/obavještenje, sat/čas, kava/kafa, beo/bijel* itd.). Unatoč važećoj dogmi o samo dvije varijante ili dva jezika, rijetki lingvisti su još svojevremeno ukazivali na postojanje i originalnost i bosanske i crnogorske varijante (Škiljan, 1987; Janković, 1990). Iako su orijentalizmi (turcizmi, arabizmi, grecizmi i persizmi) zbog duge turske kolonizacije prodrli u sve jezike u regiji, jedan dio njih se naročito odomaćio u Bosni i Hercegovini (Freidman, 2006), najvjerovatnije zbog spone usvojene religije i jezika. Taj leksički fond predstavlja lingvistički specifikum, tj. lingvističke i sociolingvističke identeme. Pri tome, ove lekseme mogu biti markirane (lingvističke identeme) ukoliko još uvijek konotiraju posuđenice

(*avlija, mahala, čakšire, dušmanin*) ili nemarkirane (nisu identeme) ukoliko su potpuno asimilirane u sistem i nezamjenjljive (*dugme, kaiš, šećer, čaj, čizma, džezva, inat, ćuprija*). Orijentalizmi su opstali na teritoriji Bosne i Hercegovine, bilo kao zajednička leksika svih naroda (*budala, ćeif, džaba*), bilo kao specifična leksika bošnjačkog stanovništva – sociolingvističke nacionalne identeme (*adet* = “običaj”, *akšam* = “predvečer”, *alahselamet* pridj. = “nezgodan”, “na svoju ruku”, *insan* = “čovjek”), bilo da su se zbog svojevremenog purizma usmjerenog protiv posuđenica te zbog svog značenja srodili sa slengom. U tom slučaju su sociolingvističke registarske identeme (*kokuz, raja, frka, mangup*) (Sokolija, 2014).

Neki lingvisti pod nazivom bosanski jezik podrazumijevaju sve tri varijante zajedno, gledajući na lingvistički kontinuum u Bosni i Hercegovini kao na jedan jezik (Riđanović, 2012). Ipak, identitetsko imenovanje ima trenutno značajniju ulogu u našem društvu, a identeme služe kao markeri sopstvene teritorije (cf. Halilović, 2014). Na taj način govornici u Bosni i Hercegovini, slušajući druge, mogu lako pretpostaviti nacionalni i/ili religijski identitet svojih sagovornika. Isto tako, govoreći sa svojim sagovornicima, oni vrše sociolingvističke identematske izbore i odaju sopstveni identitet. Naprimjer, ako slušamo radioemisije emitovane iz dva bosanskohercegovačka entiteta (bilo da se radi o kontakt-emisijama uživo ili o lektorisanim emisijama), brzo ćemo čuti brojne lingvističke razlike koje su odraz različitih lingvističkih politika i/ili stavova i lingvističkih ponašanja u ovim entitetima. U Federaciji⁶ će se čuti *prijevod, lahko, definirati, historija*, a u RS-u *prevod, lako, definisati, istorija* itd. Međutim, varijanta srpskog jezika u Bosni i Hercegovini je zadržala *ijekavicu* što je identematski razlikuje od srpskog jezika u Srbiji. Dajući ove primjere, ne mislimo samo na standardni jezik (iako i on oscilira u oba entiteta), nego na stvarnu upotrebu jezika kod govornika. Jer, pored činjenice da postoji *Gramatika bosanskoga jezika* (Jahić et al., 2000), ova norma nije zaživjela na teritoriji čitave Bosne i Hercegovine. Isto tako, ukoliko kod govornika čujemo

⁶ U entitetu Bosne i Hercegovine koji se zove *Federacija Bosne i Hercegovine* za razliku od drugog entiteta koji se zove *Republika srpska*.

lekseme *kahva/lahko*, vjerovatno ćemo pretpostaviti da on pripada bošnjačkoj populaciji.⁷ A, opet, čujemo leksemu *kafa* koju susrećemo kod svih populacija u Bosni i Hercegovini, naročito u brzom govornom jeziku. *Kava* je, opet, češća kod hrvatske populacije, ali javlja se i kod srpske populacije u Bosni i Hercegovini.

Na fonetskom nivou razlike postoje i ove identeme lako odaju govornike. Realizacija nekadašnjeg staroslovenskog glasa *ě* ili *jata* danas je izvor identematske razlike između ijekavskog (Hrvatska⁸, Bosna i Hercegovina i Crna Gora) i ekavskog (najvećim dijelom u Srbiji). Tako imamo dublete tipa: *lijep/lep*, *mlijeko/mleko*, *rječnik/rečnik* itd.

Također, na fonetskom nivou razlike se javljaju u govoru i na planu izgovora *č* i *ć*. Neutralizacija *č* i *ć* i *dž* i *đ* obuhvata veliki dio govorâ u Bosni i Hercegovini, kao i govor Zagreba. Ona je proizvod djelovanja zakona jezičke ekonomije, te rezultat malog funkcionalnog učinka i neznatnog broja minimalnih parova (*čar/ćar*, *džak/đak* itd.) (Riđanović, 1985). Razlika je skoro nečujna za strance, a djeca je često nauče tek savladavajući pismo (koje čuva ovu razliku) u momentu kada krenu u školu. Obrazovani govornici su uglavnom sposobni da je prepoznaju i proizvedu u nadgledanom govoru, ali i u njihovom opuštenom govoru preovladava neutralizacija.

Ono što je prepoznatljivo kao identema brzog govornog jezika na velikom broju teritorija u Bosni i Hercegovini je klasična sinkopa ili redovno ispadanje svih vokala sa mogućom centralizacijom, tj. svođenjem svih vokala na centralni vokal /ə/, *schwa*, u finalnim i nenaglašenim pozicijama (Riđanović, 1985): *reko* > *rekao*, *došo* > *došao* (kod višesložnih glagolskih oblika u radnom glagolskom pridjevu muškog roda na *-ao*, ali *učio*, *dao*), *'vako* < *ovako*, *đes'* < *gdje si*, *rad'la* < *radila*, *čet'ri* < *četiri*, *Saraj'vo* < *Sarajevo*, *Zen'ca* < *Zenica*, *plan'na* < *planina*.

Isto tako, zbog zakona ekonomije u jeziku, u Sarajevu i njegovoj ruralnoj okolini postoji identematska razlika između frikativnog apiko-dentalnog [r]

⁷ Naime, ovo su oblici koji su prvobitno uspostavljeni kao norma bosanskog jezika (Jahić et al., 2000).

⁸ Ekavica je zastupljena i u nekim dijelovima Hrvatske (kajkavski, čakavski i staroštokavski ekavci). Ikavica koja se identematski vezuje za Dalmaciju, prisutna je i u dijelovima Bosne.

i apiko-dentalnog vibranta [r]. Lingvističke identeme se definišu i manifestuju različito u različitim jezicima i sredinama. Slična tendencija se susreće u Francuskoj, gdje je uvularni vibrant [R] zamijenjen uvularnim frikativom [ʁ]. Ovaj lakši izgovor je ujedno postao norma izgovora savremenog francuskog jezika. Uvularni vibrant [R], teži za izgovor, zadržao se na selu. Također, u Francuskoj postoji i treća varijanta *r*, apiko-dentalni vibrant (analogan našem ruralnom *r*) koji se realizuje u ruralnim dijelovima Burgonje i ono je regionalna sociolingvistička identema (Premat et al., 2018; Weinricke-Heinrich, 1992).

Neki opisi crnogorskog jezika (Thomas et al., 2017; Ćirgić et al., 2010) navode da od 2009. godine u normi crnogorskog jezika figuriraju još dva fonema /š/ i /ž/. Tako se *sutra* izgovara /šutra/, a *sjeo sam* /šeosam/. Prije ove izmjene ove foneme su bile samo identeme govornika juga Crne Gore. Ovo je ipak ostalo tipično za govorni, a ne i za pisani jezik. Uvođenje ovih fonetskih varijanti vjerovatno je bio pokušaj da se crnogorska varijanta obogati u odnosu na ostale tri varijante u regionu. To je vrsta demarkativnih identema o kojima ćemo govoriti poslije. Govoreći o ovoj vrsti lingvističke politike kojom se jedan jezik obogaćuje lingvističkim identemama u odnosu na druge, francuski sociolingvista Louis-Jean Calvet (2017) naziva ovaj postupak “opremanjem jezika” (*équiper une langue/opremiti jedan jezik*). Ovo pripada domenu jezičke politike.

Na morfološkom nivou deklinacija u Crnoj Gori varira donekle u odnosu na deklinaciju u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji. Imenica *Miro* (imenice muškog roda na -o) se u Crnoj Gori deklinira *Mira*, a ne *Mire* u genitivu jednine, te *Miru*, a ne *Miri* u dativu jednine (Ćirgić et al., 2010). Umjesto dativa se često upotrebljava oblik akuzativa (*mene* umjesto *meni*).

U govornom jeziku grada Niša u Srbiji, također, postoje razlike u deklinaciji utoliko što se umjesto dekliniranja imenice koriste prijedlozi (*u Niš* < *u Nišu*, *iz Niš* < *iz Niša*, *ka Niš* < *ka Nišu*, *od Niš* > *od Niša*) (Friedman, 1977). Ovo je primjer i arealnih uticaja drugih jezika jer je ovaj dijalekt u susjedstvu dva slavenska jezika (bugarskog i makedonskog) koji su potpuno izgubili deklinacije (Migdalski, 2018).

Jedna od rijetkih sintaksičkih identema u regionu je donekle i upotreba infinitiva ili lične konstrukcije nakon glagola htijenja (*hoću, volim*): *hoću raditi/hoću da radim, volim raditi/volim da radim*. Infinitivna konstrukcija obično se stereotipno veže za hrvatski, a lična za srpski. U Bosni i Hercegovini, ali i u Srbiji (Friedman, 2006) se još uvijek radi o lingvističkom kontinuumu dviju identematskih varijanti, a ne o polarizaciji. Neke studije (Kovačević et al., 2018) ipak govore u prilog velikoj fleksibilnosti upotrebe, a ne o polarizaciji upotrebe u regionu. Naime, često se dešava da isti govornik lako koristi obje konstrukcije bez promjena.

Identeme se mogu javiti i na planu čitavog iskaza. U francuskom pisanom jeziku to je vidljivo tako što su ovi elementi odvojeni od iskaza zarezmom. To je slučaj sa poštapalicama (*mots-bequilles*) *là* i *quoi* koje gube svoje prvobitno značenje (“tu” i “šta”) i javljajući se sistematski na kraju iskaza, one služe kao njegove sociolingvističke modalizatorske identeme i markeri registara ili kao intenzifikatori (Sokolija, 2021). Njihovo odsustvo upućuje na standardni jezik, a njihovo prisustvo na opušteni govorni jezik:

*Il est bête, **quoi!** = On ti je **pravo** glup!*

*Je t'ai posé une question, **là!** = **Hej**, nešto sam te **pito!***

*J'adore, **quoi!** = Obožavam, **pravo!***

Ove dvije lekseme poprimaju različita značenja ukoliko se prevode, ali u svakom slučaju upućuju na govorni registar i eventualno socio-ekonomski status govornika i/ili njegovu obrazovanost ako se radi o *jedinoj kompetenciji* (Labov, 1972b), tj. o situaciji kada govornik vlada samo jednim, supstandardnim registrom jezika.

Upotrebe identema mogu biti svjesne – ako ih koristimo da bismo naglasili razlike ili nesvjesne – ako nemamo namjeru da naglasimo razlike. To je i stoga što mogu izazvati pozitivne ili negativne reakcije sagovornika. “Kafa” se na hrvatskom izgovara *kava*, a na srpskom i bosanskom uglavnom se kaže *kafa*⁹. Riječ *kahva*, koja se dugo nakon rata sa novom normom bosanskog jezika smatrala jedinim pravilnim oblikom, može se, prema

⁹ I na srpskom se ponekada upotrebljava varijanta *kava*.

našem mišljenju, pripisati familijarnoj i generacijskoj upotrebi kod dijela bošnjačkog stanovništva. Radi se o demarkativnoj identemi kojom se može insistirati na autodiferencijaciji.

PRINCIP TERITORIJALNOSTI I DEMARKATIVNE IDENTEME

Kako bismo objasnili ove pojmove, poslužiti ćemo se jednom digresijom. Naime, kada su, prema Valeriju Maksimu¹⁰, rimski vojnici osvojili Sirakuzu, naređeno im je da odu po Arhimeda. Ušavši u njegovu kuću, našli su ga za mišljenog nad crtežima u pijesku. Smatra se da im je on rekao: *μή μου τοὺς κύκλους τάραττε!* (“Ne dirajte moje krugove!”). Vojnici su vjerovatno ubili Arhimeda, ne prepoznavši ga. Prema Valeriju Maksimu, Arhimed je, ustvari, rekao: *Noli obsecro istum disturbare!* što znači: “Molim vas, nemojte dirati ovo (ovaj pijesak)!” Od tada uzrečica *Noli turbare ciculos meos!* metaforički znači: “Ne dirajte ono što je moje/što mi pripada!” Ovom anegdotom smo htjeli uvesti *princip lingvističke teritorijalnosti* bitan za pojašnjavanje demarkativnih identema. Princip lingvističke teritorijalnosti podrazumijeva razgraničavanje sfera lingvističkih i/ili sociolingvističkih uticaja.

Demarkative identeme su upravo vezane za te lingvističke i/ili sociolingvističke sfere i one nam služe kako bismo se demarkirali u odnosu na neku drugu lingvističku i/ili sociolingvističku grupu ili grupe govornika. To je vidljivo iz prethodnog primjera sa leksemama *kafa*, *kava* i *kahva*. Dat ćemo i drugi primjer. Ako se prilikom nekog putovanja u regiji pokušamo lingvistički adaptirati lingvističkoj sferi i upotrebljavamo lekseme date lingvističke zajednice, to može biti percipirano kao gest dobre volje, ali ne uvijek. Ako smo iz Bosne i putujemo u Hrvatsku te upotrijebimo riječ *veleposlanstvo* za “ambasadu” ili riječ *zračna luka* za “aerodrom”, prozodija će najčešće odati da nismo porijeklom iz Hrvatske. Taj lingvistički gest može biti percipiran kao dobronamjeran, ali postoje i druga mogućnost i jedan drugi fenomen. Često govornici nekog jezika ili varijante shvataju svoj idiom kao svoje privatno vlasništvo kojim demarkiraju svoju teritoriju

¹⁰ Valerius Maximus (*Facta et dicta memorabilia*, Volume VIII.7)

(Duneton, 1998). Stoga je moguće, navodi isti autor, da ne reaguju dobro-namjerno na ovakvo lingvističko ponašanje i da smatraju da neki stranci koriste njihovu ličnu varijantu jezika.

Čak i ako su lingvistički stavovi vezani za izgovor ili oblik riječi, ljudi u suštini reaguju na nešto dublje. Oni reaguju na činjenicu da taj drugi može razmišljati drugačije i često se plaše te različitosti. Problem ne počiva u drugom vokalskom sistemu i fonetskom varijantama, nego u drugom sistemu vrijednosti i u strahu od drugog i drugačijeg (Labov, 1972b). Prema Fónagyju (Fónagy, 1991), način izgovora je preverbalna sekundarna poruka koja je integrisana sa porukom u cjelini. Ubjeđenja o jeziku su, također, ubjeđenja o ljudima, jer od svih markera identiteta jezik je najmoćniji marker.

Neke sociolingvističke leksematske identeme su se promijenile u Bosni i Hercegovini nakon rata (1992–1995). Tamo gdje se nekad čula leksema *istorija* (danas samo varijante srpskog jezika), danas se čuje *historija* ili *po-vijest* (područje Federacije Bosne i Hercegovine). Radi se o sociolingvističkoj reakciji. Moguća su i oklijevanja kod istog govornika koja, također, mogu da ukazuju na lingvističku nesigurnost i na krize nacionalnog identiteta koje su u porastu. Broj ovakvih sociolingvističkih identema je direktno proporcionalan porastu nacionalnog osjećanja i krizi identiteta jedne zajednice. Što nacionalni identiteti postaju složeniji, to se identeme čine kompleksnijim i brojnijim i odražavaju konflikte.

ZAKLJUČAK

U ovom radu smo se osvrnuli na nekoliko usko povezanih i isprepletenih tema: pitanje identiteta, pojam semioloških, lingvističkih i sociolingvističkih identema koje uvodimo, klasifikaciju identema prema nivoima organizacije u jeziku, princip lingvističke teritorijalnosti i pojam demarkativne identeme.

Semiološke identeme imaju najšire značenje i obuhvataju znakove koji su "obojeni" različitim identitetskim pripadnostima, tj. koji su identematski markirani. Lingvističke identeme su izraz jezičke pripadnosti govornika

različitim lingvističkim zajednicama. Sociolingvističke identeme se tiču sociolingvističkog identiteta govornika i artikulišu se putem sociolingvističkih varijabli i markera. Demarkativne identeme se javljaju u multikulturalnim sredinama i služe za demarkiranje sfera lingvističke teritorijalnosti i preciziranje identiteta/â.

Danas, kada razne vrste identiteta dobijaju na značaju, identeme su sve brojnije. To su znakovi koji mogu od jednog simbola ili znaka (predmeta, jezika, riječi, akcenta, gesta itd.) stvoriti jedno mentalno uporište po pitanju identiteta, vlastitog ili tuđeg. To uporište nije uvijek svjesno i nije uvijek nevino. Često je njegov vektor kolektivno nesvjesno. Počinje da se stiče rano u životu i progresivno se uči i prenosi sa generacije na generaciju. Uvijek se radi o identitetskom specifikumu neke zajednice koji se istovremeno može izražavati vrlo finim i naizgled zanemarivim razlikama, koje nisu bitne za funkcionisanje komunikacije na osnovnom, već na sekundarnom nivou.

Smatrali smo opravdanim i korisnim uvesti pojam identeme koji, iako se djelimično prepliće sa kulturemama i simbolima, ima svoju utemeljenost zato što je širi pojam i što pokriva primjere gdje se radi isključivo o identitetu (najveći broj lingvističkih i sociolingvističkih identema, neke kineme, onomastičke identeme itd.). Pojam identeme je prema našoj koncepciji multidisciplinaran (semiologija, lingvistika i sociolingvistika), a pojam kultureme se obično vezuje za prevođenje, dok se simboli vezuju za semiologiju. S obzirom na značaj identiteta i višestrukost identitâ u današnje vrijeme, čini nam se da je ovaj pojam civilizacijski utemeljen i primjeren trenutku. Nadamo se da će pojam identeme biti koristan i prepoznat i da će dati mogućnosti za dalja istraživanja.

LITERATURA

- Arezki, A., 2008. "L'identité linguistique: une construction sociale et/ou processus de construction socio-discursive ?". *Synergies Algérie*. N°2, str. 191–198. Dostupno na: <https://gerflint.fr/Base/Algerie2/abdenour.pdf> [29. 10. 2023].
- Bross, F., 2020. "Why do we shake our heads? On the origine of the headshake". *Gesture*. N°19, str. 120–128. October 2020. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/344860731_Why_do_we_shake_our_heads_On_the_origin_of_the_headshake [29. 10. 2023].
- Calvet, L.-J., 2017. *La sociolinguistique*. Paris: PUF.
- Charaudeau, P., 2009. "Identité linguistique, identité culturelle: une relation paradoxale". Sajt Patricka Charaudeaua – *Livres, articles, publications*. Dostupno na: <http://www.patrick-charaudeau.com/Identite-linguistique-identite.html>; http://www.patrick-charaudeau.com/IMG/pdf/2009_b_Id-_culturelle_Perpignan_.pdf [29. 10. 2023].
- Čirgić, A., Pranjeković, I., Silić, J., 2010. *Gramatika crnogorskoga jezika*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.
- Duneton, C., 1998. *Le guide du français familier*. Paris: Seuil.
- Fónagy, I., 1991. *La vive-voix. Essais de psycho-phonétique*. Paris: Payot.
- Friedman, V., 1977. "The Morphology of Case in Southeast Serbian Dialects". *Folia Slavica*. Vol. 1. Number 1, str. 311–321. Ohio: Columbus. Dostupno na: <http://home.uchicago.edu/~vfriedm/Articles/008Friedman77.pdf> consult2 [29. 10. 2023].
- Friedman, V., 2006. "Balkans as a Linguistic Area". U: Keith Brown (ur.) *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Second Edition. Vol. 1, str. 657–672. Oxford: Elsevier. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/291577904_Balkans_as_a_Linguistic_Area/link/6432f03b20f25554da1d3f8b/download [29. 10. 2023].
- Gauthier, C., 2011. "Changer de langue pour échapper à la langue? 'L'identité linguistique' en question". *Revue de littérature comparée*. N°338, str. 183–196. Dostupno na: <https://www.cairn.info/revue-de-litterature-comparee-2011-2-page-183.htm#:~:text=La%20notion%20d'%C2%AB%20identit%C3%A9%20linguistique,de%20Derrida%20et%20de%20Glissant.> [29. 10. 2023].

- Halilović, S., 2014. "Jezička stvarnost u Bosni i Hercegovini". *Socjolingwistyka*. N°28, str. 121–135. Insytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk. Dostupno na: <https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Socjolingwistyka/Socjolingwistyka-r2014-t28/Socjolingwistyka-r2014-t28-s121-135/Socjolingwistyka-r2014-t28-s121-135.pdf> [29. 10. 2023]
- Halilović, S., Palić, I., Šehović, A., 2010. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Jakobson, R., 1972. "Motor signs for 'yes' and 'no'". *Language in Society*. N°1, str. 91–96.
- Jahić, Dž., Halilović S., Palić I., 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Janković, S., 1990. "Varijantna razuđenost srpskohrvatskog standardnog jezika i bosanskohercegovački standardnojezički izraz". *Funkcionisanje jezika u višenacionalnim zemljama*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Klaić, B., 1987. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Klajn, I., 2015. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kovačević, P., Milićev, T., 2018. "The nature(s) of syntactic variation: Evidence from the Serbian/Croatian dialect continuum". U: Denisa Lenertová, Ronald Meyer, Radek Šimik, Luka Szucsich (ur.) *Advances in formal Slavic linguistics*. Berlin: Language Science Press.
- Labov, W., 1972a. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, W., 1972b. *Language in the Inner City*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Migdalsky, K., 2018. *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*, Georgia: Walter de Gruyter. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/318883016_The_Syntax_of_Slavic [29. 10. 2023]
- Neyraut, M., 2008. *Alter Ego*. Paris: L'Olivier.
- Plojović, A., 2017. "Kultureme". U: *Univerzitetska misao – časopis za nauku, kulturu i umjetnost*. Vol. 16, str. 28–37. Novi Pazar: Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru. Dostupno na: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1451-3870/2017/1451-38701716028P.pdf> [29. 10. 2023].

- Premat, T., Boula de Mareüil, P., 2018. "Le /R/ 'roulé' en français et dans quelques langues régionales de France". *Hall Open Science*. Actes des 32e Journées d'Etudes sur la Paroles, str. 55–63. Dostupno na: https://hal.science/hal-01904796v1/file/Premat_et_Boula_de_Mareuil_JEP.pdf [29. 10. 2023]
- Riđanović, M., 1985. *Jezik i njegova struktura*. Sarajevo: Svjetlost.
- Riđanović, M., 2012. *Bosnian for foreigners with a comprehensive grammar*. Sarajevo: Rabic.
- Silić, J., Pranjković, I., 2007. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Sokolija, A., 2014. *L'argot parisien et l'argot sarajevien avec les dictionnaires, description et comparaison historiques, linguistiques et sociolinguistiques*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu. Dostupno na: https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa/catalog/view/15/14/59 [30. 10. 23].
- Sokolija, A., 2021. "Neke odlike francuskog govornog jezika i njihovo mjesto u nastavi". *Radovi Filozofskog fakulteta*. Br. 24. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Škaljić, A., 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Škiljan, D., 1987. *Pogled u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Thomas, P.-L., Osipov, V., 2017. *Grammaire du bosniaque/croate/serbe/monténégrin*. Paris: Institut d'Études slaves.
- Vinsonneau, G., 2002. "Le développement des notions de culture et d'identité: un itinéraire ambigu". U: *Carrefours de l'éducation*. N°14, str. 2–20. Paris: Armand Colin. Dostupno na: <https://www.cairn.info/revue-carrefours-de-l-education-2002-2-page-2.htm> [29. 10. 2023].
- Wernicke-Heinrichs, M., 1992. *The Evolution Of French R, A Phonological Perspective*. Thesis of Master. Bibliothèque nationale du Canada. Dostupno na: https://www.academia.edu/12618874/The_evolution_of_French_R_A_phonological_perspective [29/10/2023].

THE CONCEPT OF IDENTEME IN SEMIOLOGY, LINGUISTICS AND SOCIOLINGUISTICS

Abstract

This paper introduces a new concept of identeme in the fields of semiology, linguistics and sociolinguistics. The term identeme is borrowed from the French psychiatrist and psychoanalyst Michel Neyraut (Neyraut, 2008) and given a new, different meaning. While Neyraut uses the term in a psychoanalytic sense, its meaning is expanded in this paper and applied to disciplines such as semiology and linguistics. Starting from the category of identity, a distinction is made between semiological, linguistic and sociolinguistic identemes. Semiological identemes (identemes in the broader sense) are the smallest units of meaning and they convey belonging to a social group and/or differences in relation to a social group. Linguistic (interlinguistic) identemes refer to linguistic identity, and sociolinguistic (intralinguistic) identemes refer to sociolinguistic identity. The paper also discusses the notion of linguistic territoriality and focuses on demarcating identemes. These occur especially in multicultural environments and this is why the paper looks at many examples from the language(s) spoken in Bosnia and Herzegovina and in neighbouring countries that use a related idiom.

Key words: *identity, identemes, semiology, linguistics, sociolinguistics*